

АЛІМЕНТНІ ОБОВ'ЯЗКИ ІНШИХ ЧЛЕНІВ СІМ'Ї ТА РОДИЧІВ

Виявлено проблеми в регулюванні аліментних обов'язків інших членів сім'ї та родичів, вироблено рекомендації щодо їх вирішення. Проаналізовано специфіку правового регулювання аліментних зобов'язань зазначених суб'єктів, сімейне законодавство та міжнародний досвід.

Ключові слова: аліментні обов'язки, правове регулювання, сімейне законодавство.

Вьявлены проблемы в урегулировании алиментных обязанностей других членов семьи и родственников, выработаны рекомендации по их решению. Проанализирована специфика правового регулирования алиментных обязательств указанных субъектов, семейное законодательство и международный опыт.

Ключевые слова: алиментные обязанности, правовое регулирование, семейное законодательство.

This article is dedicated to identifying problems in the regulation of the alimentary obligations of other family members and relatives, and to making recommendations and proposing solutions. Studying the specificity of the legal regulation of alimentary obligations of these entities, analysing the current family law and international experience are very important.

Key words: alimentary obligations, legal regulation, family law.

Аналіз судової практики свідчить про те, що питання стягнення аліментів у сучасний період набуває важливого практичного значення. Необхідність покладання на інших членів сім'ї та родичів обов'язку щодо аліментування непрацездатних осіб обумовлена тим, що на даний час держава не може взяти на себе обов'язок щодо їх утримання.

Окремі аспекти даного питання знайшли відображення в працях таких науковців, як Л. В. Афанасьєва, О. Г. Дрижчана, В. В. Єфременко, І. В. Жилінкова, Л. А. Кондратьєва, В. Ф. Маслов, З. В. Ромовська, Л. В. Сапейко, В. П. Юрасов, а також зарубіжних учених – М. В. Антокольської, І. П. Гришина, Н. М. Єршової, С. О. Іванової, О. С. Іюффе, Г. М. Каратиша, Ю. А. Корольова, Л. П. Короткової, О. Ю. Косової, Р. Ф. Мажитової, Н. І. Масленникової, О. М. Нечасової, В. П. Нікітіної, Л. І. Пацевої, О. Й. Пергамент, Г. М. Рабець, Л. М. Рогович, Ю. А. Рустомової, О. О. Чефранової, В. Ф. Яковлева. Проте комплексного предметного дослідження інституту аліментних зобов'язань з урахуванням змін у сімейному законодавстві та потреб правозастосовчої практики вченими не проводилося.

Чинне сімейне законодавство покладає обов'язок щодо утримання не лише на родичів найближчого ступеня спорідненості (зокрема, батьків і дітей), а розширює коло учасників сімейних відносин, які у разі потреби надають належну матеріальну допомогу рідним, встановивши аліментні зобов'язання інших членів сім'ї та родичів. Майнові відносини, що виникають між іншими членами сім'ї та родичами переважно регулюються нормами цивільного законодавства і не входять до предмета регулювання нормами, що закріплені в Сімейному кодексі (далі – СК) України 2002 р. Винятком є правові сімейні відносини, що виникають

з приводу утримання. Закон регулює широке коло таких відносин між іншими членами сім'ї та родичами: онуками, правонуками та їх бабами, дідами, прадідами, прабабами, братами й сестрами, мачухами, вітчимами та падчерками, пасинками, фактичними вихователями та вихованцями.

Аліментне правовідношення належить до відносних і має особистий, безвідплатний і тривалий характер. Головною його метою є забезпечення утримання певної особи, а тому воно суттєво відрізняється від цивільного зобов'язання і за своєю природою має сімейно-правовий характер. Слід визнати вдалим підхід розробників СК України, які у главі 22 встановили імперативний обов'язок інших членів сім'ї та родичів утримувати непрацездатних осіб і дітей, що потребують матеріальної допомоги, на відміну від положень ст. 95, 96 Кодексу про шлюб та сім'ю України 1969 р., де було передбачено, що «обов'язок ... може бути покладений»¹.

Як зазначає В. Ф. Яковлев, сімейне право не дає змоги встановлювати права й обов'язки угодою сторін, оскільки вони передбачені законом. Однак порядок здійснення прав і виконання обов'язків сторони можуть визначати своєю угодою². На нашу думку, ця особливість сімейного права, що зумовлюється характером даних відносин, повинна бути збережена. Сторонам аліментної угоди слід надати право визначати розмір аліментів, порядок їх сплати. Дану точку зору підтримує М. В. Антокольська³. Л. В. Афанасьєва теж наголошує на необхідності посилення диспозитивності в регулюванні аліментних правовідносин та надання угодам про сплату аліментів юридичного значення як інструмента добровільного виконання аліментного обов'язку⁴. Цю пропозицію реалізовано в чинному сімейному законодавстві Російської Федерації (далі – РФ), згідно з яким угода про сплату аліментів посвідчується нотаріально і її наявність перешкоджає зверненню до суду з вимогою про стягнення аліментів.

В юридичній літературі по-різному визначається поняття «аліментне зобов'язання». Зокрема, С. М. Ворожейкін розуміє під аліментами будь-яку допомогу одного члена сім'ї іншому. На відміну від даної позиції, О. С. Іоффе та М. Г. Масевич розглядають аліментне зобов'язання як наслідок порушення нормальних сімейних відносин і пов'язують його існування з судовим рішенням, коли добровільно утримання не надається⁵. Ми приєднуємося до тих учених, які розуміють аліментне зобов'язання як правовідношення, в якому одна сторона зобов'язана утримувати іншу за наявності умов, передбачених законом (Л. І. Пацева, О. Й. Пергамент, Г. М. Рабець, З. В. Ромовська, В. О. Рясенцев, Н. О. Шишгіна та інші).

СК України встановлює три черги зобов'язаних суб'єктів аліментних правовідносин: 1 – подружжя, батьки та діти; 2 – дід, прадід, баба, прабаба, внуки, правнуки, брати, сестри; 3 – вітчим, мачуха, падчерка, пасинок, фактичний вихователь і вихованець. Слід підкреслити субсидіарний (додатковий) характер аліментних обов'язків інших членів сім'ї та родичів.

Деякими науковцями пропонується звузити коло аліментозобов'язаних осіб, виключивши аліментні обов'язки вітчима (мачухи) та фактичного вихователя⁶. Російський законодавець також не встановлює аліментного обов'язку фактично вихователя, але зберігає обов'язок вихованця утримувати свого фактичного вихователя. Проте дана точка зору не знайшла підтримки, більшість науковців висловилися за збереження інституту фактичного виховання (Г. М. Белякова, Л. П. Короткова, В. Ф. Маслов, Є. Ф. Мельник, С. Я. Паластіна, Л. І. Пацева та інші). Це ж стосується і обов'язків вітчима (мачухи).

Обов'язок особи утримувати інших членів сім'ї та родичів, як правило, виникає за наявності кількох обставин, кожна з яких становить окремих юридичний факт необхідного для його виникнення юридичного складу. Обставини, що впливають на виникнення такого обов'язку, можуть бути різними і підлягають урахуванню в певному співвідношенні, визначеному відповідно до положень СК України. Це, по-перше, факт відповідних сімейних зв'язків: родинних (баба, дід – внуки; прабаба, прадід – правнуки; сестра – брат); свояцтва (мачуха, вітчим – пасинок, падчерка) або визначених знаходженням дитини на вихованні в іншій сім'ї (вихованець – фактичні вихователі). По-друге, факт відсутності у потенційних утриманців родичів більш близького ступеня спорідненості або встановлена судом неспроможність останніх надавати належне утримання іншим особам з поважних причин. Такими поважними причинами можуть бути факт непрацездатності, виконання аліментних обов'язків стосовно більш близьких родичів у разі низького рівня доходів, багатодітність тощо. Тому фактична можливість надавати матеріальну допомогу іншим особам також є однією з основних умов виникнення обов'язку особи щодо утримання інших членів сім'ї та родичів. По-третє, обставиною, яка підлягає врахуванню при встановленні обов'язку особи щодо утримання інших членів сім'ї та родичів, є визначена неможливістю останніх самостійно забезпечити своє існування потреба в матеріальній допомозі й утриманні з боку інших осіб, коло яких визначене законом. Ця потреба, як правило, виникає внаслідок малоліття (неповноліття) або непрацездатності інших членів сім'ї та родичів, які мають право на утримання.

Баба, дід зобов'язані утримувати своїх малолітніх, неповнолітніх внуків до досягнення ними повноліття в наступних випадках: 1) у дитини немає обох батьків (зокрема, у випадку офіційної констатації смерті батьків або оголошення їх померлими в порядку, визначеному положеннями ст. 46 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України або вони з поважних причин не можуть надавати дитині належного утримання; 2) баба, дід можуть надавати матеріальну допомогу. Обов'язок баби, діда щодо утримання своїх внуків виникає лише за відсутності у їх матері, батька, визнаних у судовому порядку безвісно відсутніми (або у випадку, коли їх місце перебування невідоме), майна, за рахунок якого може надаватися належне утримання їх дітям.

У випадках, коли у дитини є батьки, позбавлені щодо неї батьківських прав (ч. 3 ст. 164 СК України), вони не звільняються від обов'язку щодо її утримання (ч. 2 ст. 166 СК України). Тому, якщо утримання, яке надається дитині її батьками, позбавленими батьківських прав, є належним, на бабу, діда не може бути покладений обов'язок щодо утримання внуків. Обов'язок по утриманню може бути покладений на діда, бабу лише як виняток у разі наявності у батьків дитини поважної причини, яка не дозволяє їм надавати таке утримання. Поважність причини, що тимчасово звільняє батьків від утримання дитини та перекладає такий обов'язок на бабу і діда, встановлюється судом у кожному конкретному випадку на підставі відповідних доказів. Немає різниці, по якій лінії існують родинні відносини між онуками і бабою, дідом (по батьківській або материнській), тому аліменти в цьому випадку можуть стягуватися як з батьків (одного з них) матері або батька дитини, так і з тих або інших одночасно. Причому аліменти можуть бути присуджені з кожного із них окремо, адже обов'язок по утриманню онука є індивідуальним, а не солідарним обов'язком.

В сімейному законодавстві не встановлюється обов'язок утримувати повнолітніх онуків, які продовжують навчання. Однак за наявності обставин, які

роблять таке рішення розумним та справедливим, суд міг би його прийняти, керуючись ст. 10 СК України. Законодавець не визначає кола осіб, які мають право на звернення до суду з відповідним позовом. Що стосується неповнолітньої особи, то вона самостійно вправі звернутися до суду з позовом про стягнення аліментів у порядку ст. 18 СК України. У випадку, якщо аліменти слід стягнути з баби, діда на користь малолітньої дитини, з відповідним позовом можуть звернутися органи опіки та піклування, прокурор, батьки, які не можуть надавати утримання з поважних причин.

Після досягнення повноліття онуки, праонуки, у свою чергу, зобов'язані утримувати своїх непрацездатних бабу, діда, прабабу, прадіда, які потребують матеріальної допомоги (ст. 266 СК України). Обов'язок онуків, праонуків утримувати бабу, діда, прабабу, прадіда є субсидіарним (додатковим), тому, суд, призначаючи аліменти в цьому випадку, має впевнитися, що у вказаних осіб немає чоловіка, дружини, повнолітніх дочки, сина або ці особи з поважних причин не можуть надавати їм належного утримання. При цьому обов'язок надавати утримання повнолітніми внуками бабі, діду, прабабі, прадіду не ставиться в залежність від того факту, чи проживали вони разом, чи ні, або від того, чи одержували малолітні, неповнолітні внуки, правнуки якусь матеріальну допомогу від баби, діда, прабаби, прадіда.

Ст. 267 СК України передбачено виникнення двох видів обов'язку щодо утримання братів, сестер: обов'язок повнолітніх брата, сестри утримувати малолітніх, неповнолітніх братів і сестер; обов'язок повнолітніх брата, сестри утримувати непрацездатних повнолітніх братів і сестер. Законодавець не уточнює, які саме брати та сестри є учасниками даних аліментних зобов'язань, але найбільш обгрунтованим і логічним видається, що мова йде лише про рідних братів та сестер, незалежно від того, є для них рідними обоє або лише один із батьків.

СК України встановлені подібні умови, які утворюють юридичний склад, необхідний для виникнення у малолітніх, неповнолітніх братів і сестер, які потребують матеріальної допомоги, суб'єктивного права на одержання аліментів від повнолітніх братів і сестер, що й розглянуті нами вище щодо утримання внука, правнука, діда, баби, прадіда, прабаби. Проте в ч. 2 ст. 267 СК України, на відміну від прокоментованих положень даного Кодексу, передбачено, що неможливість чоловіка, дружини, батьків або повнолітніх сина, дочки непрацездатних братів і сестер сплачувати аліменти не є підставою для покладення на їх повнолітніх братів, сестер обов'язку по утриманню.

Особливістю виникнення аліментного зобов'язання між суб'єктами, які не є кривними родичами, а саме: мачухою, вітчимою та неповнолітніми падчеркою, пасинком, є залежність від їх спільного проживання на момент виникнення права на утримання. Звернемо увагу, що цей обов'язок є обов'язком третього порядку, оскільки виникає лише за умови неможливості отримання допомоги від батьків та інших кривних родичів дитини – діда, баби, братів, сестер. Суд може звільнити вітчима, мачуху від обов'язку по утриманню падчерки, пасинка або обмежити його певним строком, зокрема у разі: 1) нетривалого проживання з їх матір'ю, батьком; 2) негідної поведінки у шлюбних відносинах матері, батька дитини (ч. 2 ст. 268 СК України). Певних критеріїв, які могли б застосовуватися при вирішенні питання про нетривалість спільного проживання мачухи, вітчима з матір'ю, батьком малолітніх, неповнолітніх падчерки, пасинка, в законі не наведено, тому суди мають виробити певну практику з даного питання. Але вважається обгрунто-

ваним, що нетривалим суди можуть визнавати спільне проживання, що продовжувалося менше п'яти років.

У законодавстві також не дається перелік дій, які можуть бути визначені як негідна поведінка. Доречно віднести до них: систематичне пияцтво, насильство щодо другого з подружжя або дитини, поширення неправдивих відомостей про них, подружні зради, відсутність піклування про сім'ю тощо. На підтвердження фактів негідної поведінки матері, батька дитини у шлюбних відносинах мачуха, вітчим можуть подавати суду будь-які докази у відповідності до Цивільного процесуального кодексу України.

Повнолітні падчерка, пасинок зобов'язані утримувати непрацездатних мачуху, вітчима, якщо вони потребують матеріальної допомоги і якщо вони надавали падчерці, пасинкові систематичну матеріальну допомогу не менш як п'ять років, за умови, що падчерка, пасинок можуть надавати матеріальну допомогу. За наявності цих умов вказаний обов'язок падчерки, пасинка зберігається навіть у випадку, якщо їх рідна матір (батько) не проживають однією сім'єю з їх вітчимом (мачухою).

Зазначимо, що законодавець РФ в СК РФ відмовив пасинкам і падчеркам у праві стягувати аліменти з вітчима та мачухи, вважаючи, що відносини свояцтва є недостатніми для виникнення аліментних зобов'язань. Якщо ж між цими особами виникли сімейні відносини, то пасинок і падчерка набувають право на утримання як вихованці⁷. Водночас у ст. 1145 ЦК РФ (частина третя від 26 листопада 2001 р.) пасинки, падчерки, вітчим і мачуха віднесені до спадкоємців за законом сьомої черги⁸.

У ст. 32-11 Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану Української РСР 1926 р. було зазначено, що «особи, які взяли до себе дітей на постійне виховання з утриманням, в разі відмови від виховання зобов'язані сплачувати аліменти неповнолітнім або непрацездатним повнолітнім дітям»⁹. У Кодексі про шлюб та сім'ю України також існувала норма, яка передбачала, що особи, які постійно виховували дитину і утримували її як члена своєї сім'ї, надаючи їй систематичну матеріальну допомогу, також можуть бути зобов'язані до утримання такої дитини. В СК України є практично аналогічна за змістом ст. 269, яка передбачає можливість виникнення обов'язку по утриманню дитини у осіб, в сім'ї яких вона виховувалася, так званих фактичних вихователів.

Обов'язок фактичного вихователя по утриманню вихованця є обов'язком третьої черги, оскільки виникає в разі неможливості одержання дитиною утримання від батьків та інших осіб, з якими дитина перебуває у родинних відносинах, – бабою, дідом, повнолітніми братом, сестрою. Обов'язок повнолітнього вихованця є субсидіарним щодо основного обов'язку інших членів сім'ї вихователя в силу того, що виникає лише коли доведено факт відсутності основних боржників за аліментним зобов'язанням або їх реальну неможливість надавати матеріальну допомогу.

Суд при вирішенні справ щодо стягнення аліментів на неповнолітню дитину з осіб, які фактично її виховували й утримували, має всебічно перевіряти, чи справді відповідач узяв дитину на постійне виховання й утримання, а потім відмовився від виконання цього обов'язку. При цьому факт проживання дитини з відповідачем – це лише один із доказів, що підтверджує позовні вимоги у таких випадках (п. 18 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами деяких норм Кодексу про шлюб та сім'ю України» від 12 червня 1998 р. № 16)¹⁰.

З метою більш ґрунтовного розкриття питання аліментних обов'язків інших членів сім'ї та родичів потрібно розглянути проблеми призначення та сплати аліментів даними особами. Згідно із Кодексом про шлюб та сім'ю України розмір аліментів, які стягувалися з інших членів сім'ї та родичів, встановлювався в твердій грошовій сумі. Згідно із ч. 1 ст. 272 СК України розрахунок аліментів, що стягуються з інших членів сім'ї та родичів на дітей і непрацездатних повнолітніх осіб, які потребують матеріальної допомоги, може здійснюватися двома способами: 1) у частці від заробітку (доходу); 2) у твердій грошовій сумі¹¹.

Визначення розміру аліментів у частці від заробітку (доходів) є більш розповсюдженим, оскільки позбавляє необхідності звертатися до суду при зміні розміру таких доходів. У випадку, коли платник аліментів має нерегулярний, мінливий дохід, основні кошти отримує з рахунок майна, у вигляді дивідендів тощо, більш доцільним є встановлення розміру утримання у твердій грошовій сумі. Тому варто звернути увагу на те, що механізму індексації розміру аліментів для цього випадку в СК України не наведено.

Законодавець надає право особі, яка звернулася з позовом до суду про надання утримання, самостійно обирати найбільш прийнятний для неї спосіб з огляду на матеріальні можливості відповідача та склад його доходів. В разі зміни матеріального становища чи сімейного стану особи, яка сплачує чи одержує аліменти, суд може відкоригувати встановлений розмір утримання чи взагалі звільнити від його сплати.

Суд може звільнити від сплати аліментів осіб, зазначених у ст. 267–271 СК України, за наявності інших обставин, що мають істотне значення (ст. 273 СК України)¹². В сімейному законодавстві не надається хоча б приблизного переліку таких обставин, отже, суд при розгляді кожної справи має самостійно вирішувати це питання з огляду на подані пояснення, докази й інтереси сторін. Зокрема, до таких підстав можна віднести: настання непрацездатності у особи, яка має надавати утримання, внаслідок хвороби чи каліцтва; укладення особою, яка отримує аліменти, договору довічного утримання чи поміщення її у відповідну установу на державне чи громадське утримання.

Відповідно до ч. 2 ст. 272 СК України сукупний розмір аліментів, що мають стягуватися із зобов'язаних до сплати осіб, не може бути меншим, ніж 30 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку¹³. В першій редакції даної статті встановлювався мінімальний розмір аліментів у один неоподатковуваний мінімум доходів громадян (17 гривень), що викликало обґрунтовані заперечення у зв'язку із неможливістю забезпечена інтересів осіб, які потребують утримання. Спосіб визначення мінімального розміру утримання у відсотковому відношенні до передбаченого законом прожиткового мінімуму вважається більш справедливим і обґрунтованим.

Визначення заборгованості за аліментами, що стягуються з інших членів сім'ї та родичів, а також повне або часткове звільнення від її сплати провадяться відповідно до положень, встановлених ст. 194–197 СК України. Хоча ці норми містяться в главі 15 СК України і визначають відносини щодо надання утримання батьками дитині, але можуть застосовуватися до будь-якого аліментного правовідношення.

Право на стягнення аліментів у судовому порядку інші члени сім'ї та родичі зберігають за собою протягом усього часу, поки існує це право (наприклад, право на аліменти неповнолітньої особи існує до досягнення нею повноліття). Водно-

час аліменти присуджуються лише з моменту звернення до суду. Аліменти можуть бути стягнуті за виконавчим листом за минулий час, але не більш ніж за три роки, що передували пред'явленню виконавчого листа до виконання (ст. 194 СК України). Якщо за виконавчим листом, пред'явленим до виконання, аліменти не стягувалися у зв'язку з розшуком боржника або у зв'язку із його перебуванням за кордоном, вони мають бути сплачені за весь минулий час.

Беручи до уваги те, що аліментні зобов'язання – це досить складна сфера сімейного права, для більш чіткого її врегулювання потрібно враховувати міжнародний досвід. Україна приєдналась до низки конвенцій, що регулюють порядок утримання та сферу аліментних зобов'язань: Конвенції про визнання і виконання рішень стосовно зобов'язань про утримання від 2 жовтня 1973 р., Конвенції ООН про стягнення аліментів за кордоном від 20 червня 1956 р.

З метою розробки більш універсального міжнародного документа в розглядуваній сфері 23 листопада 2007 р. було завершено роботу над проектом Конвенції про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інші форми сімейного утримання. Для України існування нових міжнародних документів універсального характеру, розроблених з урахуванням практики здійснення інших міжнародних договорів у цій сфері, матиме особливо важливе значення з огляду на можливість врегулювання питань щодо визнання та виконання іноземних судових рішень, що стосуються аліментних зобов'язань.

Отже, на даний час глибокого наукового аналізу потребують законодавчі новели в регулюванні аліментних відносин з метою уточнення кола суб'єктів аліментних зобов'язань, теоретичного вирішення питання про співвідношення понять «суб'єкти аліментного зобов'язання» та «інші члени сім'ї» тощо.

1. Кодекс про шлюб та сім'ю України від 20.06.1969 № 2006-VII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1969. – № 26. – Ст. 204; 2002. – № 21. – Ст. 10 (редакція від 01.01.2004). **2.** Яковлев В.Ф. О концепции совершенствования гражданского законодательства // Цивилист. – 2009. – № 4. – С. 11. **3.** Антокольская М.В. Семейное право. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1999. – С. 167. **4.** Афанасьева Л.В. Аліментні правовідносини в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Афанасьева Людмила Василівна. – Х., 2003. – с.55. **5.** Иоффе О.С. Избранные труды по гражданскому праву. – М., 2000. – С. 67–68; Халфина Р.О. Популярный словарь-справочник по советскому гражданскому праву. – М., 1983. – С. 49. **6.** Афанасьева Л.В. Аліментні правовідносини в Україні: Дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2003. – 187 с.; Матвеев Г.К. Основания гражданско-правовой ответственности. – М., 1970. – 310 с. **7.** Семейный кодекс Российской Федерации от 29.12.1995 № 223-ФЗ. – М., 2009. – 77 с. **8.** Гражданский кодекс Российской Федерации [с изм. и доп. по состоянию на 1 окт. 2009 г.]. – М., 2009. – 926 с. **9.** Матвеев Г.К. История семейно-брачного законодательства Украинской ССР. – К., 1960. – С. 11. **10.** Про застосування судами деяких норм Кодексу про шлюб та сім'ю України [Електронний ресурс]: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.06.1998 № 16 // Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>. **11.** Семейный кодекс Украины від 10.01.2002 № 2947-III // Офіційний вісник України. – 2002. – № 7. – Ст. 273; 2009. – № 48. – Ст. 1612 (редакція від 01.07.2009). **12.** Семейный кодекс Украины. **13.** Семейный кодекс Украины.